

ТЕМА НАТУРИ ЯК БОЖОГО ПРОМИСЛУ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Стаття присвячена темі природи у творчості двох українських письменників доби бароко. Шляхом порівняння творів Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва автор доходить висновку щодо спільних і відмінних рис їхніх поглядів на природу як на один з основних складників навколишнього світу. Об'єктом дослідження стали вірші Климентія Зіновієва та байки й вірші Григорія Сковороди.

Ключові слова: бароко, природа, Григорій Сковорода, Климентій Зіновієв, вірш, байка.

Maksym Merkulov. The theme of nature as divine providence in the works by Hryhorii Skovoroda and Klymentii Zinoviiv

The article deals with the theme of nature in the works of two famous Ukrainian baroque writers. The author compares the poems and fables by Hryhorii Skovoroda with the poems by Klymentii Zinoviiv. Common and different features of their views on the nature as one of the basic elements of the surrounding world structure are discussed in the paper. The research is based on the poems by Klymentii Zinoviiv and poems and fables by Hryhorii Skovoroda.

Key words: baroque, nature, Hryhorii Skovoroda, Klymentii Zinoviiv, poem, fable.

Тема природи, її властивостей, сутності й таємниць посідає вагомe місце в українській літературі доби бароко. І хоча, як зазначав Д. Чижевський, жанр природознавчого трактату був відсутній у вітчизняному письменстві, однак українські митці все ж не оминали своєю увагою природні явища і процеси, розмірковуючи над їхнім місцем у світобудові та роллю в людському житті. Яскравий приклад цього – спадщина двох письменників барокового періоду Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва.

Поет, мислитель і байкар Г. Сковорода розглядав природу як одну з іпостасей Бога: митець сповідував пантеїзм, за яким Усевишній виявляє себе не лише через своє слово (Біблію), а й через своє творіння, через весь навколишній світ, через його закони й таїни. Твори Сковороди нерідко сповнені похвали природі, її гармонії та красі. Письменник протиставляє природу місту: місто символізує мирську метушню, підступну пастку, в якій може опинитися необачна людина, у той час коли природа – символ спокою й радості:

Ах поля, поля зелені,
Поля, цвѣтами распещренны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!

Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы, кудрявые лѣса!
[3, 70].

Цей перелік елементів природних пейзажів можна потрактувати як складний образ ще одного філософсько-естетичного ідеалу письменника: “потoki чисти” означають звільнення від невігластва і скверни, бо ж образ води, за християнським ученням, символізує очищення й духовне переродження, зречення старого буття й перехід до буття оновленого; “берега трависти” – символ буйного та багатого врожаю, себто корисної і продуктивної діяльності, її результатів; також берег часто трактують як кінець подорожі, як досягнення мети. Автор не шкодує епітетів (“зелены”, “трависты”, “чисты”), вдається до метафори (“Ах ваши волоса, вы, кудрявы лѣса!”), яка свідчить, що митець, наділяючи ліс людською ознакою (“волосами”), ставиться до нього не як до безликого й неживого об’єкта, а як до людини, як до близької істоти. Вірш містить елементи пасторального твору, зокрема образ пастуха, що глядить отару:

А когда взошла денница,	Только солнце выникает,
Свищет в той час всяка птица,	Пастух овцы выганяет.
Музыкою воздух растворенный шумит	И на свою свирѣль выдает дрожливый
вкруг	трѣль [3, 70].

Цей образ так само вказує на головну ідею твору – єднання людини з навколишнім світом. Музика, якою шумить “воздух растворенный”, і пісня, котру співає “всяка птица”, лунають в унісон із “трѣлью” пастуха. Завершується твір суворим виразом суеті й марноті:

Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком [3, 70].

Наявний образ міста (“города”), що його автор наділяє епітетом “премноголюдны”, як і образ “трудных” (важких) дум, символізує те зайве, чого хоче позбутися (а радше взагалі уникнути) мислитель. Натомість образ шматка хліба має зовсім іншу семантику: хліб віддавна асоціюється із життям, з насиченням і достатком. Проте помилковим буде припущення, що Сковорода, удаючись до цього образу, указує на достаток матеріальний: ідея втечі від “премноголюдних міст”, а ширше – від усього метушливого світу свідчить проти цього. Доречно згадати, як пояснюють образ хліба у християнській традиції. Ісус Христос говорив про себе, що Він – Хліб життя. Святе Письмо вчить, що кожен, хто заживатиме сього хліба, не лише насититься, а й житиме вічно. Тобто йдеться насамперед про багатство духовне, про бажання нагодувати не так своє тіло, як душу. Тож навіть авторський намір умерти позбавлений песимізму. Таке завершення життєвого шляху не трагічне, бо ліричний герой полишає світ, будучи духовно насиченим, зі спокоєм у серці: Співзвучна вищерозглянутом твору “Пѣснь 16” (“Прошли облака...”):

О прелестный мір! Ты мнѣ – окіан, пучина.
Ты – мрак, облак, вихр, тоска, кручина.
Се радуга прекрасная мнѣ вѣдро блистает,
Сердечная голубочка мнѣ мир вѣщает [3, 72].

Цитований текст, на перший погляд, дисонує з попереднім твором за своїм настроєм. Проте в контексті біблійного вчення стає зрозуміло, що автор має

на увазі не світ, сотворений Богом, а ворожий Творцеві “мір” – царство гріхів і пороків, нищівну стихію, яка опирається кожному, хто стає на шлях духовного зростання. Письменник уживає два омофони (у російській мові) – “мір” і “мир”, удаючись так до властивої для барокової літератури гри слів, що увиразнює зміст сказаного у творі: слово “мир” означає душевний спокій і внутрішню гармонію, натомість лексема “мір” означає океан марноти, від якого автор прагне втекти. У вірші з’являється образ моря, а також інших природних явищ – хмар, темряви, виру. Але не всі вони мають негативне забарвлення: так, “радуга прекрасная” тішить ліричного героя своїм блиском, а “сердечная голубочка” звіщає йому мир. Тут доречно згадати й біблійний образ голуба, у подібні якого зійшов на Спасителя Святий Дух, а також старозавітний образ голубки, що принесла Ноеві зелену гілку, а з нею і звістку про те, що десь є омріяна земля. Зв’язок між цими образами очевидний. Сковорода ясно говорить, що мир і надія в його душі даровані самим Богом (Святий Дух, за християнським ученням, – одна із трьох іпостасей Усевишнього разом з Отцем і Сином):

Прощай, о печаль! Прощай, прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба.
О отрасли Давидовска! Ты брег мнѣ и кифа,
Ты радуга, жизнь, ведро мнѣ, свѣт, мир, олива [3, 75].

Поет звертається до Всевишнього (“гілкою Давидовою” називали Ісуса Христа, чий родовід сягає старозавітного царя Давида, батька премудрого Соломона), називає його берегом (згадаймо образ берега як надійного прихистку), а також життям, веселкою, світлом, миром тощо. Кожне із цих найменувань свідчить, що письменник не відокремлює творіння від Творця, що Творець і творіння для нього нерозривно з’єднані. Милуючись красою Всесвіту, митець милується Самим Богом.

Будучи втіленням Божої величі та Божої волі, натура, подібно до свого Творця, постає не лише захисником і благодійником, а й наставником людини, усіяко напучуючи її, подаючи взірць або ж приклад. Так зміна пір року і швидко зростання козеняти, що перетворюється на дорослого цапа, нагадує чоловікові про його власний короткий вік на цій землі (“Пѣснь 30-я”):

Осѣнь нам проходит, а весна прошла,
Мать козленка родит, как весна пришла.
Едва лѣто запало, а козля цапом стало,
Цап бородатый.
Ах, отвержем печали! Ах, вѣк наш краткій, малый! [2, 89].

Проте довголіття не становить для Сковороди самоцілі:

Проживи хоть 300 лѣт, проживи хоть цѣлый свѣт,
Что тебѣ то помогает,
Если сердце внутрь рыдает? [3, 86].

Людина як Боже творіння все необхідне для свого щастя містить у власній душі. Самопізнання, внутрішній шлях до Бога в собі – одна з основ барокового світогляду, блукання лабіринтами власної душі – не менш захопливе, ніж мандрівка “зовнішнім” світом. Однак подорож углиб душі у Сковороди не сповнена тривоги та небезпеки. Філософ переконаний, що в надрах свого ества людина обов’язково знайде найцінніші духовні скарби:

Брось, пожалуй, думать мнѣ, сколько жителей в лунѣ!
Брось Коперниковски сферы.
Глянь в сердечныя пещеры!
В душѣ твоей глагол, вот будеш с ним весьол!
Бог есть лутчій астроном, он наилутчій економ.
Мать блаженная натура
Не творит ничто же здура [3, 86].

Тут маємо досить дивний на перший погляд виступ проти науки: протиставляючи “сердечні печери” (себто шлях самопізнання) “сферам Коперниковим” (тобто природознавству, роботі, спрямованій на виявлення, опис і систематизацію явищ природи), автор усе ж не відкидає науку як таку. Бароко, як і доба Ренесансу, не заперечувало науково-дослідницької діяльності; але якщо людина доби Відродження вірила в те, що наука всесильна й усепереможна, то художники й мислителі епохи бароко розглядали науку як ефективний спосіб пізнання дійсності, котрий, однак, не дає відповіді на всі запитання і ключів од усіх загадок і таємниць. Спроби пізнати світ, а тим паче Бога (котрий за своєю природою “лутчій астроном”), спираючись лише на саму науку, марні. Г. Сковорода, будучи добре освіченою людиною, це розумів, віддаючи належне Божій мудрості, яку не спроможна збагнути жодна людина. Поет не дарма вдається до саме такої антитези: людська душа за своєю суттю не менш глибока й маловивчена, ніж космос.

Ідея природи як Божого промислу втілена й у сквородинівських байках. Більшість персонажів циклу “Басни Харковскія” належать до тваринного світу, тобто до світу природи; це ніби натяк на те, що саме натура (точніше, Бог, що явив себе через неї) становить джерело всякої мудрості й відповіді на всі запитання. У байках Сковорода так само доводить, що любомудрам і шукачам істини приємніше бути на лоні природи, аніж перебувати в галасливих і сповнених облуди містах; цю тезу ілюструє байка “Орел и сорока”. Образ Орла демонструє читачеві особистість, яка розірвала зв’язки із тлінним світом і лише іноді контактує з ним тому, що до цього її спонукають нечисленні потреби (у їжі, одязі тощо). Коріння такого світогляду знаходимо в ученні християнської Церкви, яка від початку свого існування оголосила, що кожен, хто хоче наблизитися до Бога й вічності, має зректися світської метушні. Що стосується образу Сороки, то він репрезентує тип людини мирської, котра міцно прив’язана до світу, через що й не спроможна зрозуміти причину духовних пошуків Орла. Сам пошук у байці зображено як політ; це дуже влучна метафора, адже й духовний розвиток людини часто характеризують як нестримний злет її душі. Також у цьому циклі творів наявна думка про марність будь-яких спроб міняти встановлений Усевишнім порядок речей: байка “Вѣтер и философ” висміює мудрагеля, який звинувачує вітер у тому, що той дме (тобто виконує свою, визначену Творцем функцію), і тим повстає проти волі Божої через свою глупоту, а байка “Двѣ курицы” доводить, що кожна істота має робити те, до чого її покликана природа. У байці “Собака и кобыла” автор говорить, що натура сама пробуджує в людині охоту до певного роду діяльності й веде її шляхом набуття досвіду, котрий породжує мистецтво.

На природу як на складне багатоліке явище звертав увагу й інший український письменник доби бароко (Климентій Зіновієв), проте його візія природи дещо відрізнялася від поглядів Сковороди. Поет так само визнавав природу і її вияви наслідками волі Всевишнього, однак, спостерігаючи за стихіями, фауною і флорою, він не створює складної філософської системи про вплив природи на людину і її духовний шлях. Природа для цього автора насамперед даність, невід’ємна частина світу, Боже творіння, та аж ніяк не мудрий учитель і

провідник. Климентій говорить про вогонь, дим і вітер, про шкоду і користь, що її вони приносять людям, про деякі їхні властивості, часом не зовсім йому зрозумілі:

Подобно створил богъ вѣтръ болшь людем на пакост:
неже на выгѳду: кгда ж чинит многу и напаст.
То ест бѣдѳ творит, ижъ огнемъ храмы запаляеть:
и множество въ водахъ люди потопляеть.
А особно иногда клѣты превращаеть
и зъ фундаменту стрѣмглав часомъ обращаеть.
А часомъ на люди зъ странъ многи вредъ приносить:
на скѳты и на быдла заразливостъ вносить.
А часомъ тежъ бурѳю крушитъ и дрѳвеса:
и страшливаА творить на свѣтѣ чудеса.
А иногда особъ засъ когѳ и зморозить:
аще и зъ мразомъ въ зымномъ часѣ сА умножить.
Емѳ же аще б зволилъ богъ волю подати:
то могль бы зъ долинами и горы зравняти [2, 32].

Перелічивши всі біди, що їх завдає вітер людям, поет зазначає: ця шкідлива стихія все ж перебуває у владі всемогутнього Бога, який стримує її руйнівну потугу. Оскільки Господь не творить нічого дарма, Климентій визнає, що вітер іноді приносить людям і користь, яка, проте, не сумірна з вищезгаданими нещастями:

А признаемъ правда естъ часомъ хоч малаА
отъ вѣтра выгѳда:
кгда бываетъ въ солнѣчномъ паленьѳ охлѳда.
І на вѣяньА зъбожа помѣрныи надѳбень:
а болѣе не вѣмы на что южъ подобень [2, 32].

З більшою симпатією автор говорить про вогонь. Письменник не лише відзначає його корисні властивості, а й дивується його природі, зокрема здатності “народжуватися в камені”, нищити дуже тверду матерію (“крепкии фундамѣнт”) і з’являтися завдяки сонячному променеві:

Тылко всякому его требѣ себѣ мѣти:
такѳ ясти варити, яко и согрѣти.
А что чуднѣе же с каменіА родить:
а во иныхъ вѣщахъ нѣстъ вовѣки не плодитъ.
Кромъ особно въ хрусталахъ жителствуеть таино:
и променемъ солнѣчнымъ можетъ выити явно [2, 33].

Однак у Климентієві прокидається не лише цікавий дослідник, а й ревний християнин: поет згадує про біблійний образ геєни огненної, що її Господь приготував для численних грішників; ця згадка викликає в нього побожний страх. Так образ вогню набуває подвійного, доволі суперечливого значення:

І яко всѣ далъ боже чловѣчѳму роду:
такѳ и ѳгнь створилъ еси намъ на выгѳду.
<...>
Бо и за тоѣ дѣло тА благодарствуемъ:
а по кончинахъ нашихъ вгаси молебствуемъ.
Абыхмо тогда уже ни зрѣли вовѣки:
его же грѣшнымъ еси зготоваль предъ вѣки [2, 33].

Іноді, розмірковуючи над тим чи тим явищем, Климентій не приховує своєї безпорадності: у вірші, що присвячений диму (“Ω дымѣ”), поет щиро дивується й не може збагнути, куди він, піднявшись угору, зникає, натомість доходить висновку, що такий процес був навмисно задуманий Богом, аби дим не застеляв людям сонця й небес. Ще таємничіший для поета грім: серйозною перешкодою для осмислення цього явища є той факт, що про нього нічого не писав святий Іоан Богослов, автор біблійної книги Об’явлення. Відсутність в Іоана згадок про грім переконує Климентія в тому, що людям не варто про нього замислюватися, бо на те немає Божої волі. У цьому випадку властивий письменникові інтерес дослідника-природознавця відступає перед іншою питомою рисою барокового світосприйняття – покорою перед Богом і Його незбагненою волею. Це, однак, не заважає поетові говорити про натуру із суто практичного погляду:

Богъ гдѣ сотворил намъ врѣмена и лѣта:
котрыѣ будут трвати до кончины свѣта.
І часы теж всякіи от него створенны:
но наипаче лѣтныѣ от всѣхъ ухвалѣнны.
Лучшеи бо лѣто в нем же всяк плод сА раждаѣтъ:
и на зымное времА пищу умножаѣтъ.
І что вготуѣтъ лѣто зыма прибыраѣтъ:
а растѣніА плодовъ зымѣ не бываѣтъ.
І якъ мовят на зыму лѣто работаѣтъ:
а зыма работати на лѣто не знаѣтъ [2, 176].

Що стосується різноманітних звірів, то їм Климентій присвячує невеликий цикл віршів, в якому описано властивості і вдачу тих чи тих тварин, а також їхній вплив на життя людини. Деякі із цих творів містять роздуми, в яких автор звертається до Бога з наріканнями (проте аж ніяк не із претензією) на сотворених Ним істот: у вірші “Ω лваѣхъ, и ѿ медвѣдѣхъ...” висловлено жаль із приводу того, що Всевишній не наділив людину такою ж великою силою, яку Він дарував бестіям (хижакам; якби людина була такою ж дужою, як і ведмідь, вона б могла краще послужити не лише собі, а й Творцеві (тут дається взнаки специфіка барокового розуміння культу сильної особистості – така особистість може постати, але її призначенням має бути служіння Богові й нікому іншому). А загалом Климентій Зіновійв розглядає звірів насамперед як вагомий чинник, що впливає на господарську діяльність людини, побіжно відзначаючи їхні риси: зайці шкідливі, бо їдять городину, а шкіра їхня неміцна й тому не годиться для якісного одягу (вірш “О зайцах”); риба особлива тим, що її можна вживати в їжу навіть під час посту (вірш “О рыбах”); кози дають не вельми смачне й корисне м’ясо (“О козах”); натомість добре м’ясо дає свиня (“О свиніях”) тощо. У вищезгаданому циклі вирізняється твір “Ω скотѣ и ѿ быдлу, и о бѣстіях”, у якому автор робить спробу класифікувати відомих йому тварин, обравши за критерій користь, що її вони приносять людям:

Ското(м) правѣ рога(и) това(р) сА называѣтъ:
то ε(ст) воловѣ кравы, тако повѣдаѣтъ.
А що бы(д)ломъ то ε(ст) сА конѣ именуѣтъ:
о чесо(м) и славяне та(к) свѣдѣ(л)ствуютъ.
Бестіями ж волки лвы и пси нарыцаютъ:
и инъ звѣр которых коростяне мяс не вживаю(т).
Токмо на ѿдежды кожи ихъ вышмениты:
кто сА споможет изъ ныхъ кожъ себѣ пошити [2, 168].

Не оминув поет своєю увагою й рослинний світ, якому присвятив вірш “О древах всяких, и о всяких зеліях...”, що за своїм значенням суттєво відрізняється од віршів Климентія про тварин. Спостерігаючи за рослинами, письменник уже не ставить питання практичного вжитку й господарської придатності, а розмірковує над дивовижною природою дерев, порівнюючи її із природою людською:

Древа и зеліа духу в себѣ не мають:
а бездушныє якъ живыє возрастають:
І не тылко тоє, же они возрастают:
але что животныє и плоды раждають.
І дывнѣи же зсѣченно іно древо отрастаєтъ:
а члѣкъ умерши впятъ живъ не бываєтъ.
Кромъ гды приидетъ богъ живыхъ и мертвыхъ судити:
тогда всякъ возрастъ паки возможетъ шжити.
І даи намъ боже в часъ тои не постиднымъ быти:
и даруи небесное царство наслѣдити.

Як бачимо, автор здивований тим, що рослини подібні за своїми функціями до живих (одухотворених) істот, і навіть більше – здатні до відродження, що не властиве людям. Проте Климентій не намагається пояснити це явище, а просто констатує факт.

Українські барокові поети Климентій Зіновійв і Григорій Сковорода неодноразово зверталися до теми природи, її особливостей, її ролі в житті людини. Однак розуміли природу вони по-різному. Г. Сковорода розглядав натуру крізь призму філософії пантеїзму, згідно з якою природа не просто Боже творіння, а й один зі способів взаємодії людини із Творцем: пізнаючи навколишній світ, чоловік пізнає Бога, а одночасно й себе, свою душу. Климентій Зіновійв не робив спроб осмислити натуру за допомогою певного філософського вчення, природа для нього – це насамперед даність, яка не завжди зрозуміла, але впливає на людське існування і свідчить про Божу могуть, через що й не може бути проігнорована. Але попри різні візії цього явища обидва митці знаходили в ньому теми для своїх творів і роздумів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ісиченко І.* Історія української літератури епохи бароко (XVII–XVIII ст.): Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Святогорець, 2011.
2. *Климентій Зіновійв.* Вірші, приповіді посполиті. – К.: Наук. думка, 1971.
3. *Сковорода Г.* Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1.
4. *Ушкалов А.* Сковорода та інші: Причинок до історії української літератури. – К.: Факт, 2007.
5. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К.: ВЦ “Академія”, 2008.

Отримано 27 січня 2015 р.

м. Київ